

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію у вигляді монографії Людмили Миколаївни Овчаренко "Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941) ", представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія

Тема, обрана дисертанткою для дослідження, попри її, на перший погляд, суто історико-етнографічну та освітянську спрямованість, є надзвичайно важливою як у науково-теоретичному, так і в практичному відношенні. Українська етнологія, яка продовжує заглиблюватись у вивчення матеріальної та духовної спадщини, що дісталася народові від минулих поколінь, безумовно потребує подальших комплексних міждисциплінарних досліджень із залученням нової, досі не затребуваної фактографії з тієї чи іншої тематики. Прикладом такого дослідження і є праця пані Людмили Овчаренко. З одного боку, це масштабний зріз півстолітнього функціонування народного гончарства – від селянської (натуральної) художньої творчості (із притаманним їй застосовуванням місцевої природної сировини, традиційними прийомами її обробки, самостійно виготовленими інструментами та пристосуваннями, художніми ідеями та образами, успадкованими від попередніх поколінь),– до зміни в побуті й престижних уявленнях, впровадження новітніх технологій, організаційних форм діяльності, витіснення одних і появу інших типів асортименту й декору, а відтак – поступової зміни поетики традиційного гончарства, яке неминуче ставало більш модерним й, одночасно, усе ще залишалося національно визначеним.

Предметом дослідження дисертантка обирала гончарне шкільництво, притому визначила його як провідний фактор творчого розвитку цього виду народного художнього промислу. Новизна дисертації не викликає сумнівів: на широкій документальній базі, в основі якої – етнографічні,

керамологічні, архівні, літературні джерела) функціонування народного гончарства як складової національної культури розглядається в динаміці, в різних історичних умовах – за імперської доби, у часи УНР, за радянської українізації 1920-х рр. до глибокого занепаду у трагічних 1930-х рр. Це був час стрімкого переходу – від індивідуального, самобутнього, творчого – до пріоритету новаторства та виконавської майстерності, нав'язування “кращих досягнень” народного мистецтва, сформованих офіційною державною ієрархією цінностей і авторитетів, спрямованих на обслуговування інтересів сталінського режиму. На цьому тлі як ніколи раніше актуальним виглядає розгляд гончарного “шкільництва” – різного роду освітніх закладів художньо-промислового профілю. Вкрай важливо з'ясувати, якими є їхній потенціал як осередків національного відродження українців, їхній статус як культурно-освітніх та художньо-виробничих центрів і, відповідно, особливості організації навчального процесу й передачі професійних знань, чи можливе збереження рівноваги між традицією та новаціями; якою є роль окремих постатей у просвітницькій діяльності, і в кінцевому підсумку – як виховати яскраву особистість, яка стане запорукою шанування й творчого розвитку традицій гончарства.

Мета дослідження сформульована цілком коректно. У дисертації розглядаються основні способи передачі професійних гончарських знань; обставини, які передували започаткуванню гончарного шкільництва в різних історико-етнографічних районах Наддніпрянської України; концепції організації фахової освіти в гончарному промислі; розвиток гончарного шкільництва за різних соціально-економічних і політичних умов; основні напрями діяльності гончарних навчальних закладів та місце традиційного гончарства в їх навчально-виховній діяльності; роль органів влади та місцевого самоврядування в становленні, розвитку й ліквідації гончарного шкільництва; основні напрями впливу фахових навчальних закладів на творчий розвиток українського традиційного гончарства.

Масштабна джерельна база дослідження, її коректне використання й поєднання загальнонаукових принципів та методів історико-культурного, персоналістично-біографічного, соціологічного аналізу та інших методів дослідження, властивих етнологічній науці (польові дослідження, інтерв'ювання), дозволяють оцінювати ступінь вірогідності отриманих результатів як високий.

Теоретична та практична значимість монографічного дослідження Л. М. Овчаренко визначається поглибленим вивченням етнографії гончарства українських земель, а також з'ясуванням виняткової ролі етнопедагогічного досвіду в історичному розвитку гончарного промислу та можливостей його використання для розв'язання проблем сучасної гончарної освіти й відродження прадавнього промислу.

Дисертація виконана під час реалізації науково-дослідних проєктів Національної академії наук України «Гончарство України XX – початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний № 0103U001988), «Гончарство і проблеми збереження національної ідентичності в Україні (XIX – початок XXI століття)» (державний реєстраційний № 0107U007039) та відповідних наукових студій, які здійснювалися Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному впродовж 2002–2013 років.

Структура монографії логічно побудована, дозволяє у взаємозв'язку вирішити поставлені завдання та розкрити обрану тему. Монографія складається зі вступу, восьми розділів та висновків, списку використаних джерел, іменного й географічного покажчиків.

У першому розділі традиційно розглядається історіографія, джерельна база та методичні засади дослідження. Хотілося би окремо наголосити на надзвичайному значенні введення авторкою до наукового обігу потужного масиву архівних матеріалів, передусім – особових документів, архівно-кримінальних справ та ін.

У другому розділі досліджено традиційні шляхи передачі гончарської майстерності, які в різні історичні періоди були поширені на досліджуваних теренах, з'ясовано перші державні ініціативи з вивчення стану кустарного гончарства (1850–1917), проаналізовано масштабну діяльність земств, що передували заснуванню гончарних навчальних закладів, та напрацьовані концепції розвитку гончарного шкільництва.

У третьому розділі розглядається діяльність гончарних навчальних закладів, які функціонували на території Полтавщини – в Опішному, Глинську, Миргороді й Поставмуці – упродовж 1894–1941 рр.

Четвертий розділ присвячено діяльності Олешнянської земської гончарної навчальної майстерні у Городнянському повіті Чернігівської губернії (1895–1898).

У п'ятому розділі досліджено функціонування гончарних навчальних закладів, які діяли на території Слобожанщини.

У шостому розділі вивчено історичний досвід діяльності гончарних навчальних закладів у Дибинцях, Сунках, Межигір'ї.

У сьомому розділі досліджено діяльність гончарних навчальних закладів на території Поділля впродовж 1905–1933 років.

У восьмому розділі проаналізовано, як в умовах становлення тоталітарної більшовицької системи агресивні дії російських шовіністів спрямовувалися на тих, хто брав активну участь у національному відродженні України 1920-х років.

Монографія та автореферат засвідчує, що дослідження виконане Л. М. Овчаренко самостійно, на належному теоретичному і науково-методичному рівні. У ній викладено власні ідеї та розробки дисертантки, творче врахування доробку вітчизняних і зарубіжних авторів має відповідні посилання. Для проведення дослідження було залучено широку та репрезентативну джерельну базу, застосовано загальнонаукові принципи та

спеціальні методи історичної та етнологічної наук, методики польової роботи, архівознавства та музеєзнавства.

Усі результати дослідження обґрунтовано, вони логічно підсумовують завдання дослідження, належать автору дисертації одноосібно. Основні положення й висновки монографії викладено в 35 наукових публікаціях, у чотирьох монографіях, 16 статтях в українських фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, восьми – в інших виданнях України, а також у шести іноземних виданнях, з яких п'ять індексуються в міжнародних наукометричних базах; результати дослідження оприлюднювалися на міжнародних фахових конференціях.

Монографія написана науковою мовою, отримані результати є обґрунтованими, узагальнюють результати дослідження, відповідають визначеній меті і поставленим завданням. Автореферат дисертації оформлений відповідно до вимог МОН України, відображає основні положення дисертації та відповідає вимогам МОН України до досліджень на здобуття наукового ступеня доктора наук (доктора філософії).

Висновки дисертації є ґрунтовними, вони відповідають меті та завданням дослідження і узагальнюють основні його результати.

Водночас монографія як будь-яке серйозне наукове дослідження не позбавлена недоліків.

Передусім висловлю застереження щодо обґрунтування хронологічних меж роботи, – це 1894–1941 рр. У вступній частині монографії читаємо: це «проміжок часу до початку радянсько-німецької війни, упродовж якого на досліджуваній території діяли гончарні навчальні заклади» (с. 19). Тут порушуються засадничі принципи наукового дослідження – а саме, принципу історизму. У авторки увесь період від кінця ХІХ ст. до майже середини ХХ ст. розглядається як суцільний гомогенний процес, без огляду на роки Голодомору, репресій 1930-х рр. – принаймні так виглядає у наведеному формулюванні.

На думку опонента, порушенням формальної логіки є детальний перелік недосліджених в історіографії проблем на самому початку відповідного розділу (с. 24), тобто ще *до початку* власне історіографічного аналізу.

Виклад історіографічного огляду не дає повною мірою побачити український контент роботи. Так, говорячи про ініціативи центральної влади щодо обстеження кустарної промисловості, на мій погляд, слід було спеціально артикулювати, що це загальноімперське обстеження базувалося по-суті значною мірою на українських губерніях, зокрема із 50 губерній імперії обстеження було проведено в 23, з яких дев'ять (понад третину!) були українськими. Власне, з них і було розпочато дослідження, саме вони і стали найбільш результативними з точки зору масивів опрацьованих матеріалів. Більше того, діяльність формально створеної в Петербурзі Комісії по дослідженню кустарної промисловості в Росії була уможливлена саме завдяки активній діяльності губернських статистичних комітетів, місцевих земств, та окремих персоналій.

Особи, яких згадує дисертантка в історіографічному огляді, переважно не ідентифіковані автором як українські дослідники. Перелік персоналій, які на зламі століть долучилися до обстеження традиційних осередків гончарства, виглядає невиразно (с. 271). Тут “загубилися” Іван Зарецький, до прізвища якого лише долучено: член Московського товариства любителів природознавства, Московського археологічного товариства; Анастасій Зайкевич, який згадується лише в статусі професора, а не українського агронома (до речі, в російській версії Вікіпедії він подається як російський агроном, а в українській стаття про нього відсутня), – цей перелік можна було б продовжити. Читачеві явно бракує персональної історії, – хто ці люди, що долучилися до вивчення українського гончарства – загалом (і шкільництва, – зокрема)? Чим був

обумовлений їхній дослідницький інтерес до української тематики? Ці питання виникають, але залишаються без відповіді.

Те саме зауваження – брак авторського фокусу на персональній історії – стосується викладачів, які наприкінці XIX – на початку XX ст. не тільки переймалися передачею професійних гончарських знань, але перетворювали шкільні осередки на островки національного відродження. Яку небезпеку вони являли своєю проукраїнською, патріотичною позицією для режиму, стає зрозумілим лише в заключній частині монографії, де наводяться моторошні факти їх цілеспрямованого знищення в застінках НКВС.

Подібно, у частині історіографічного розділу, що стосується історії гончарства другої половини XIX ст., зокрема розробки програм підтримки промислу, ця важлива подія виглядає як складова суто “російського проекту”, що ініціювався з імперського центру. Бракує наголосу, що це було уможливлено завдяки ентузіазму та відданості справі українських ремісників, майстрів, представників місцевих органів влади, дослідників-популяризаторів цього виду людської діяльності. Саме тому певний дисонанс я бачу в авторській тезі: “...загальнодержавна ініціатива стала спонукою для багатьох земств” (с. 28). Насправді, ініціатива щодо подібних досліджень виходила з місць, і саме цей фактор примушував центральну владу діяти.

На мій погляд, не завжди варто (і можна) окреслювати з точністю до одного року історіографічні періоди (с. 29). Проблематично називати окремим історіографічним періодом (мова йде про третій, за авторкою, період) відтинок часу, протягом якого було опубліковано одну статтю, та й ту у вільному світі – у Празі (с. 42). Додам, що неповні виправдані є вкраплення частин історіографічного огляду в основних розділах роботи (наприклад, с. 173;183).

Введення авторкою до наукового обігу величезного, без перебільшення, масиву джерел, копітка багаторічна робота з їх виявлення та опрацювання, на жаль, значною мірою нівелюється відсутністю не лише повноцінного джерелознавчого огляду використаних архівних фондів, але й браком їх загального переліку (за архівами, номерами фондів за порядком, номерами справ або окремих документів). Такий перелік, на мою думку, має бути невід'ємною частиною будь-якого наукового дослідження гуманітарного профілю. Натомість у відповідному підрозділі бібліографічного додатку «Архівні матеріали» знаходимо перелік, де в загальному алфавіті, впереміж, без жодної логіки і роз'яснень подаються то автори листів (№ 1 та ін.), то автори діловодних документів (№ 3 та ін.), то різновиди документів (№ 5 та ін.), то посилання на відомчі (№ 16–29) та галузеві державні (№ 30–34) архіви, то довільні назви фотодокументів (№ 92 та ін.) тощо. Відтак список джерел, насправді вражаючий за обсягом (понад одну тисячу позицій, майже 90 стор. книжкового тексту, з додатком дещо дивного підрозділу “Джерела, долучені під час макетування монографії”) не дає цілісного уявлення про їх походження, фондову приналежність та інформаційний потенціал. Незрозумілі бібліографічні та редакційні засади оформлення цього списку. Значною мірою це застереження пов'язане з тим, що авторка здебільшого не робить різниці між різними категоріями джерел, послуговуючись дефініціями: фонди, справи, документи, а також абстрактним поняттям “матеріали”.

Водночас підрозділ “Першоджерела комплексного вивчення теми” переважно містить переказ змісту окремих документів, архівних справ, фотодокументів, особових справ, різножанрових археографічних публікацій без належної систематизації.

Видається, дещо штучний характер мають спроби дисертантки систематизувати гончарні школи за функціонально-проблемною ознакою, обмежуючи характеристику їх діяльності однією, нехай навіть

домінантною ознакою. Так, у третьому розділі монографії шкільництво Опішного позиціонується як “джерело формування новітньої художньої традиції”; Глинське – як “засіб утвердження самобутності місцевого промислу”; Миргорода – як “суцільне експериментаторство”; Повстамуки – як “приватна ініціатива з розвитку локального гончарного осередку”; Олешня – як “суттєвий фактор розвитку гончарства Українського Полісся”.

Потребують розширених роз’яснень окремі сюжети монографії. Так, у роботі двічі згадується (із посиланням на одне й те саме джерело, див. с. 33; 160) *Російське товариство з розвитку національної художньої промисловості*. Жодних деталей щодо його діяльності не наведено (не вдалось їх віднайти й опоненту). Проте в контексті заявленої теми було б вкрай важливо довідатись, що це за товариство, коли воно існувало, якими саме “національними зразками” художніх промислів воно переймалося, наскільки результативними були його спроби запровадити у виробництво ці “національні зразки”.

Спроби регламентувати діяльність гончарів, організувати навчальні майстерні та багато інших цікавих з точки зору історії гончарства проєктів, що їх намагалися реалізувати в Російській імперії (підрозділ 2.2, с. 193), залишилися, на мій погляд, не до кінця розкритими. Не завжди зрозуміло, які саме ініціативи були найбільш результативними на теренах українських губерній, і чим їх запровадження в Україні відрізнялося від того, що відбувалося з ними власне в Росії. Національна специфіка завдяки такому порівнянню була б виразнішою.

Хотілося би висловити певні перестороги стосовно загальноісторичного контексту підрозділу 2.3 “Державне регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні (1917–1941)”, особливо щодо початкової його частини. Передусім розділ ряснує суперечливими ідеологемами на кшталт:

“окупаційна тоталітарна система в Україні” (с. 197) – це невідома сучасній українській історіографії дефініція; так само як “Жовтневий переворот 1917 р. на території України” (с. 197) – жовтневий переворот мав місце в Петрограді; так само як, до речі, “громадянська війна”, “громадянське протистояння” (у наступних підрозділах – с. 430, 564, 676) – це також застарілі радянські ідеологеми. Політика воєнного комунізму (с. 197, 201) була запроваджена 1918 р. більшовицькою Росією і не мала жодного відношення до Української народної республіки, – на теренах України в той час відбувалися потужні державотворчі процеси, які аж ніяк не корелюються із тезою про діяльність органів державної влади; те саме стосується висловлювання “дожовтневий досвід” (с. 197), “дожовтневий час” (с. 259), “традиції дожовтневого гончарства” (с. 818). Поділ історії України на “дожовтневу” і “післяжовтневу” добу є історіографічним реліктом. При тому авторка подеколи парадоксально вписує у свою оповідь про “повсюдну розруху” (с. 197) неспростовні факти державної підтримки професійної освіти за часів Центральної Ради, УНР, Української Держави та Директорії, взагалі не згадуючи при цьому про Українську революцію 1917–1921 рр. (хоча й публікує документ про реформу освіти, ухвалену Центральною Радою 5 грудня 1917 р.; див. с. 199; наводить факти про відкриття 400-х нових початкових шкіл за доби УНР (див., наприклад, с. 552). Варто також уточнити, що радянська Україна до початку 1937 р. називалася УСРР (а не УРСР).

Певні застереження викликає відтворення у якості ілюстрацій загальноновідомих нормативно-правових актів, до того ж тих, що не мали відношення до України (с. 203). Такою є фотокопія “Декрету Раднаркому про регулювання кустарної і ненаціоналізованої промисловості” від 7 вересня 1920 р. Дисертантка датує документ 1921 р., і не додає до нього жодних коментарів. У такому вигляді, як його опубліковано, він презентує автограф Владіміра Леніна (що не відповідає дійсності).

Принциповим, на мій погляд, є застереження щодо викладу заходів, як пише дисертантка, “державних органів” з модернізації гончарства. На мій погляд, є необхідність чітко і неоднозначно артикулювати цілі, що їх переслідувала влада, на певному етапі “підтримуючи” розвиток народних промислів. Авторка згадує про експорт кустарних виробів на Захід, зокрема гончарних художньо-промислових шкіл у Макаровому Яру, Глинську, Опішному, в обмін на золото та сільськогосподарські машини (с. 203). Саме це, а не абстрактні розмірковування щодо перспектив автентичного розвитку та власної національної політики щодо народних промислів, визначало державну політику більшовицької влади стосовно розвитку художньої промисловості у 1920-х рр. (с. 216). Треба було б наголосити, що кінцевою метою “індустріалізації мистецтва” було запровадження масового тотального визиску, зокрема й витворів народного мистецтва як якісного продукту, який ішов на експорт. У цьому зв’язку привертає увагу опублікований авторкою документ – Клопотання про виготовлення експортної продукції Макарово-ярівською школою (червень 1932 р.), із наказом невідкладно надсилати гончарні зразки до Москви (с. 253). До речі, цей промовистий документ залишений авторкою без належних коментарів.

Для такої поважної та фундаментальної праці, якою є дослідження Людмили Овчаренко, вкрай важливим видається відтворення порівняльного тла для українського гончарного шкільництва. Ним могли б бути дотичні сюжети з європейських, а також російських теренів. Це дозволило б рельєфніше увиразнити особливості саме українського гончарного шкільництва. Наразі ми маємо лише “глухі”, розкидані по роботі згадки про керамічне виробництво (й фрагментарно – шкільництво) в деяких країнах Європи, а також Росії (с. 649, 650, 769, 785, 818).

Очевидно, потребує спеціальних пояснень дещо несподіване висловлювання авторки про “безнадійну відірваність бойчукістів від

традиційного народного мистецтва” та формування фахівців у Межигір’ї “з позицій новітньої мистецько-революційної ідеології” (с. 813). Складається враження, що авторка дорікає Бойчуку та його школі (показово, що саме заперечення класичної спадщини та орієнтація на декадентське мистецтво Заходу інкримінувалося бойчукістам радянськими мистецтвознавцями).

Подекуди в роботі зустрічаються недоречні фразеологізми, стилістичні огріхи. Зокрема, до таких належить: “на порядок денний українського народу стало питання його виживання” (с. 42); “знищення гончарів як суспільного стану” (с. 1115); “налагодження зв’язків держави з кустарями” (с. 1118). Потребують уточнення деякі назви: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (с. 105), Центральний державний історичний архів України, м. Київ (с. 99).

До покажчика імен подеколи некоректно потрапили персоналії, що зустрічаються лише у бібліографічних описах; відтак до іменного покажчика інколи включалися посилання на сторінки списку джерел (див., напр. № 1249, 1328–1331 та ін.).

Втім, висловлені зауваження, застереження і побажання не впливають на загальне глибоко позитивне враження від дисертації у вигляді монографії. За науковим рівнем, обґрунтованістю основних положень і висновків, практичним значенням монографічна робота “Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941)”, представлена на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія, відповідає вимогам пп. 9,10,12 чинного “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її авторка

Овчаренко Людмила Миколаївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від техногенних
катастроф Державного агентства
України з управління зоною відчуження

О. О. БОРЯК

Підпис Боряк Олени Александрівни засвідчую

Директор ДНУЗК

Р.А. Омеляшко